

DET DAGLIGE BRØD

- forbrugsvaner og kulturkonflikter

Af Lykke L Pedersen

En af løsningerne på fattigdoms-problemet i sidste århundrede var at opdrage arbejderklassen til at blive bevidste forbrugere gennem brugsforeninger. Selv om foreningerne var tænkt som et modtræk til socialistiske ideer om højere løn og kortere arbejdstid, blev de også tilført nye dimensioner af arbejderforbrugerne.

Efter koleraepidemien i København 1853 — og efter indførelsen af en ny næringslov i 1857 - var de sociale problemer i København stigende og blev i løbet af 1860'erne udmøntet i en debat om det såkaldte "arbejderspørgsmål". Stigningen i antallet af daglejere og tilgangen til det offentlige fattigvæsen blev sat i forbindelse med hinanden. "Pauveriseringen" og "demoraliseringen" blev nøglebegreber i debatten, der hovedsaglig blev ført af præster og læger. Debatten var dels et forsøg på at indkredse problemets årsager, dels dets omfang og løsning. Der var to hovedstrømme i debatten: at det var den stigende gruppe af fattiges egen skyld at de var fattige, og man derfor ikke skulle gøre noget ved forholdene - eller at problemet kunne løses ved at "hæve" arbejderklassens stade gennem forebyggende initiativer som bedre boliger, syge- og undersøttelsesforeninger.

Denne præ-socialistiske debat blev først og fremmest problematiseret af den del af borgerskabet, der havde et direkte kendskab til arbejderklassens forhold fx ved besøg i hjemmene. Lægerne var primært optaget af hygiejnens indvirkning på epidemier og børnedødelighed, mens præsterne fokuserede på, hvordan boligen som ramme om familielivet var med til at fremskynde familiens opløsning eller det, der med en samlebetegnelse blev kaldt "demoraliseringen": kvindernes udearbejde på fabrikker, de uægte børns stigende antal, kvindernes løssagtighed samt mændenes forbrug på værts-husene.

I det følgende skal der først sættes fokus på "arbejderfamilien som problem", som det kom til udtryk i borgerskabets opfattelse af arbejderfamilien som konsumtionsenhed og af husmødrenes rolle i familien. En vigtig brik var at kortlægge familieøkonomiske forhold gennem undersøgelser af indtægter og udgifter. En af konklusionerne på den store landsdækkende undersøgelse af arbejdernes økonomiske forhold i 1872 blev, at det for en familie godt kunne lade sig gøre at leve for en almindelig indtægt, men at dette til gengæld også krævede bestemte egenskaber af familien i

form af fremsynethed, beskedenhed og husholderiskhed egenskaber, man anså for at være fraværende. Familielivet, familiens forbrug og fritid blev områder uden for arbejdslivet, hvor hjælpen skulle iværksættes. Herved understregedes de "selvforskyldte" fattigdomsårsager og forbruget blev et spørgsmål om *at gøre det rigtige* snarere end et spørgsmål om lønnens rigelighed. Dette tema går igen i anden samtidig debatliteratur og rådgivningsbøger, samt i debatten om det offentlige og private hjælpevæsen.

Metodiske overvejelser

Hvis man vil dykke nærmere ned i perioden og også anskue verden fra de fattiges side, er der flere problemer. For det første støtter de fleste senere fremstillinger af perioden sig oftest på de officielle kilder, der naturligt nok har en synsvinkel, der er udsprunget af den administrative praksis. Der er tale om kilder, hvis funktion er social kontrol og overvågning fx folketællinger, mandtalslister, erhvervstællinger og kirkebøger m.v.. Heroverfor står erindringsmateriale, der er begrænset, når vi taler om denne periode. Som oftest er det de samme erindringer, der går igen, som fx Martin Andersen Nexø's klassiske skildring af barndomslevet.¹ Problemet herved har været, at man ud fra enkelte erindringer har opstillet nogle familie-idealtyper og udledt begrebet "fattigdomskultur", hvorved specifikke træk gøres almene. For det andet har det været vigtigt med et teoretisk perspektiv, der ikke ser fattige som en ensartet kulturel gruppe, men som forskellige med selvstændige økonomiske strategier, prioriteringer og drivkræfter for at opnå "det gode liv". Erindringsmateriale kan også være en vigtig indgang til at kortlægge uformelle netværksdannelser og økonomiske transaktioner, der ikke optræder i de officielle kilder, hvad enten de er direkte ulovlige eller optræder i en økonomisk "grå zone".

Da det har været min hensigt at komme tæt på det levede liv, har det været vigtigt at arbejde dels med kildekombinationer, hvorved en

lang række kildetyper kan kontrastere og supplere hinanden og dels med en afgrænsning, der muliggør en tæthed af mange forskellige kilder.

Det har derfor været nødvendigt at arbejde med en "optik", hvor udgangspunktet er et enkelt kvarter i København. Her er udvalgt Lægeforeningens Boliger på Østerbro, der i sin fundats netop har været for ubemidlede. Lægeforeningens Boliger var et socialt eksperiment lige fra opførelsen i 1853, og der eksisterer en lang række undersøgelser af både medicinsk og social karakter. Fattigvæsenets arkiver har kunnet bruges, tillige med arkivet for Københavns første brugsforening, Østerbro Husholdningsforening. Disse officielle kilder er suppleret med varierende erindringsmateriale, der inddrager beboerne og brugernes opfattelse. Centralt har stået en enkelt erindring, skrevet af Anna Andersen Sellerup, der omhandler en enkelt families liv gennem flere generationer i Lægeforeningens Boliger fra 1857-ca. 1900.²

Med udgangspunkt i "mønsterbydelen" Lægeforeningens Boliger i København konkretiseres, hvordan ideerne om selvhjælp kom til udtryk først og fremmest i oprettelsen af Østerbro Husholdningsforening fra 1868, men også i forhold til andre hjælpeforanstaltninger, offentlige som private.

For at indkredse, hvordan hjælpen blev modtaget af de implicerede familier i lokalsamfundet, lægges et helhedsperspektiv på husholdet som konsumtionsenhed, idet hjælpeforanstaltningerne også bliver set fra brugernes synsvinkel. En del foranstaltninger blev brugt i overensstemmelse med intentionerne, men andre blev tilføjet nye træk af brugerne.

Der afsluttes med nogle eksempler på forholdemåder, der angiver, at hjælpearbejdet ikke entydigt havde samme effekt overfor alle og at brugernes egen praksis må inddrages. Perioden beskrives ofte som en entydig udvikling fra "selvforsyning til forbrugsøkonomi", hvorved modsatrettede tendenser overses. Fx var en del familier ikke kun lønarbejdere og konsumenter, men drev selvstændigt erhverv,

enten i form af fremstillingsvirksomhed eller ved handel/serviceopgaver og havde selvforsyningsøkonomi. Mange af samtidens hjælpeforanstaltninger slog netop fejl, fordi de ikke tog udgangspunkt i brugernes livsform. Disse fejltrin blev dog ofte forklaret som en følge af arbejderens manglende moral.

Velgørenhed og socialt eksperiment

Lægeforeningens Boliger var altså et direkte resultat af den del af den sociale debat, der blev ført om de fattige og boligforholdene efter koleraepidemien i 1853. En kreds af engagerede borgere med lægen Emil Hornemann som ideologisk bannerfører, indsamlede midler til en permanent bebyggelse uden for den overfyldte bys volde. Intentionen var at de indsamlede bidrag ikke blot skulle komme de boligløse til gavn, men hele samfundet. Sundheden for den arbejdende klasse var særlig vigtig, mente Hornemann, da de fattige kun havde deres arbejdskraft at sælge. Arbejdsevenen var derfor forbundet med det fysiske helbred og var de uformuendes kapital. Tabet af helbredet var foruden at være et tab for familiens indkomst også den øgede udgift, familien pålagde andre. Sygdomme var altså for Hornemann et samfundsmæssigt anliggende og bekæmpelsen heraf skulle ske ved ondets ord: de dårlige boliger.

Med inspiration fra engelske eksperimenter med mønsterboliger, nævnes at boligerne medførte "En god Tone, Orden og Sædelighed" og at "Uordentlige Mennesker er bleven Brave og Ordentlige".³

Baggrunden for opførelsen af Lægeforeningens Boliger var ikke blot beboernes sundhed, men også deres moral.

Et af rekrutteringskravene til Lægeforeningens Boliger var, at man var uformuende og heraf fulgte en diskussion i bestyrelsen, om det drejede sig om de "allerfattigste" eller blot "de fattige". De første levede på fattighjælp og de sidste havde deres arbejdskraft som ressource. Til de "allerfattigste" regnedes enkerne og de ældre. I tællingen fra 1855 var der

opført 53 håndværkere, 28 arbejdsmænd, 18 enker og 21 andre (dvs. betjente, sømænd, pensionister m.v.) som lejere. I 1875, hvor anlægget var helt udbygget med 18 blokke, er tallet 204 håndværkere, 202 almindelige arbejdsmænd og fabriksarbejdere, 138 enker og enlige kvinder, 21 søfolk samt 35 pensionister.⁴ Talstørrelsen kan kun delvis sammenlignes, men gruppen af fabriksarbejdere og arbejdsmænd samt gruppen af enlige kvinder stiger betydeligt fra 1855 til 1875. Forklaringen kan enten søges i den generelle udvikling, hvor tendensen i København ser lignende ud, mens mere specifikke forklaringer også kan drages ind. Fx er en del kvinder blevet enker som årene går.⁵

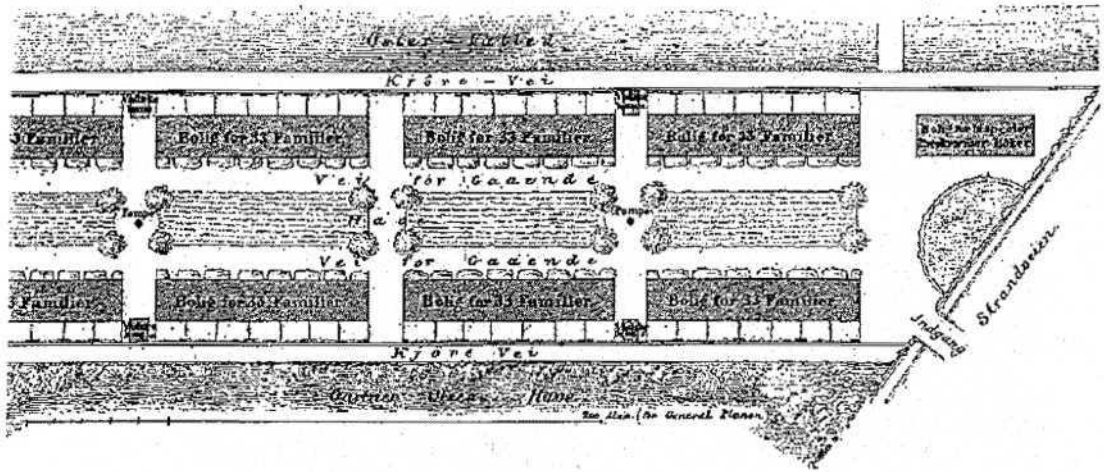
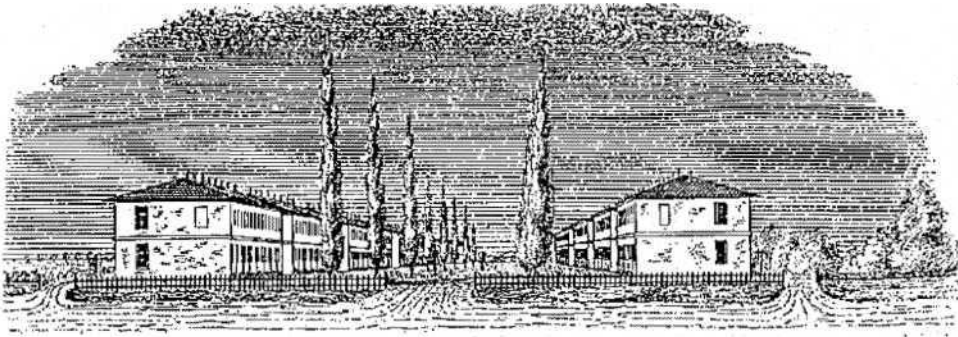
De brødløse og brødhjælpen

Selvom Lægeforeningens Boligers formål var at gøre de enkelte hushold selvhjulpne og undgå at komme under fattigvæsenets forsørgelse, tyder det på, at både den private og den offentlige hjælp spillede en stor rolle for de enkelte hushold. Fra omkring midten af 1860erne steg gruppen af personer, der "kun for en Del kunne ernære sig selv, men iøvrigt maa søge Fattigvæsenets Hjælp".⁶ Hjælpen blev for det meste givet i naturalier til de hjemmeboende. Ikke alle var lige begejstrede for ordningen:

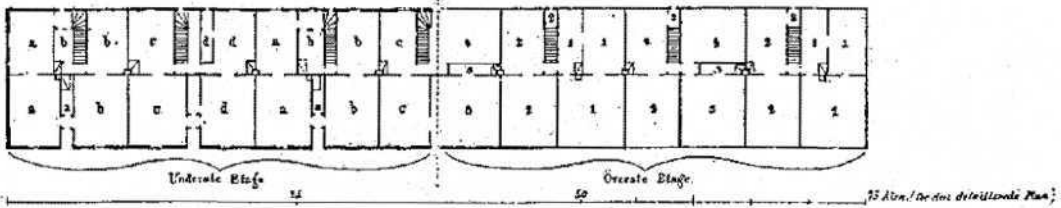
".. da man skaffede sig Ro for det voxende Proletariat ved at give gratis Lege og gratis Brød, det koster os rigtignok en Mark at komme paa Tivoli, men saa kan man ogsaa om Vinteren, naar man er rigtig om sig opnaa baade frit Brød af Fattigvæsenet og fri varm Mad af Bospisningsforeningerne".⁷

Præsten Munck, der her gik imod såvel den offentlige interimshjælp (brødhjælp) og den private "planløse Godgjørelse"⁸ uddybede dette synspunkt med et moralsk argument:

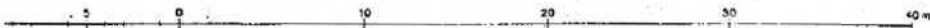
"Hvilken flou og bitter Bismag det Brød har, som de ikke selv have erhvervet".⁹

Detallert Plan af een af Bygningerne til Bolig for 33 Familier.

L. E. Petersen, Arkitekt.

Lægeforeningens Boliger på Østerbro 1853. Her blev Østerbro Husholdningsforening stiftet i 1868. (Litografi fra flyveskrift 12. november 1853, Lægeforeningen).

Uddelingen af mad fra bespisningsforeningerne foregik i vinterhalvåret. Her understreges det, hvordan hjælpen også kunne føles:

"Der er Fattige, der hellere sulter end stiller deres ofte forbigaaende Trang til Skue for andre; saadanne Trængende henvender sig derimod hellere til Bespisningsforeningerne, hvorfra Maden diskret kan afhentes af et af Børnene".¹⁰

Erindringsmateriale bekræfter den private maduddelings økonomiske betydning, men også, at det ikke var særlig velset at modtage den. Børnene lavede viser om varrestuerne med uddeling af gratis øllebrød:

"For den almindelige Arbejderbefolkning var det svært naar Frostene havde lagt sig lammede over alt Arbejde. "Arbejdsledshedsundersøttelse kendtes ikke". Vi Børn der gik i Skole hele dagen, og ingen Far havde, saa det ikke paa nært Hold; men kunde ikke undgaa at høre derom. I de værste Maaneder blev der oprettet "Varmestuer" hvor der serveredes Øllebrød gratis. Den første der blev oprettet paa Nørrebro laa: "blev der fortalt" paa Dosserringen. Der blev hurtigt lavet en "Sang" derom der blev sunget overalt, af Drengene, omkring paa Gaderne, hvori der stod: Paa Varmestuen er der ingen Nød, Krillevillevit Bum! Bum! Der drukner man i Øllebrød, Krillevillevit Bum! Bum! Varmestuer var ikke noget Familier søgte hen til om ogsaa det kneb med at skaffe det nødvendige. Saa maatte Pantelaaerne holde for... til Foraaret, igen, kom med arbejde".¹¹

Den private hjælp blev givet som gratis eller billig bespisning ude og hjemme. Den offentlige fattighjælp var til hjemmeboende af henholdsvis midlertidig og sæsonmæssig karakter eller som en fast helårshjælp. Også her var en stor del af hjælpen uddeling i naturalier.

Fattighjælpen til hjemmeboende var inddelt i midlertidig hjælp, dvs. i vintermånederne, eller fast forsørgelse, 3-årig "fuld almisse".¹² Hjælpens art blev vurderet i forhold til hus-

holdets situation. Størstedelen af de hjemmeboende på varig hjælp var kvinder, ældre enker og enlige kvinder med børn under 14 år, hvorimod den midlertidige hjælp blev givet ved "forbigående Trang", som sygdom og arbejdsløshed - først og fremmest til familier med to voksne.

En af fordelene ved interimshjælpen eller den midlertidige hjælp var, at den ikke havde de følgevirkninger, den varige hjælp havde, i form af tab af borgerlige rettigheder (tab af stemmeret, forbud mod at indgå ægteskab, forbud mod flytninger m.v., børn var under fattigvæsenets værg indtil det 18. år).

Erindringer bekræfter, at der var flere fra Lægeforeningens Boliger, der fik fast hjælp og dermed gik i fattigvæsenets skoler. Hjælpens karakter - mad, brød og tøj - gjorde, at det især var børnene, det gik udover, når de færdedes rundt i byen i fattigvæsenets ensartede dragt og alle kunne se, hvor de kom fra.

Den almindelige hjælp bestod i uddeling af rugbrød og blev givet fra 14 dage indtil 3 mdr. Under sygdom kunne man desuden modtage pengehjælp og anden hjælp fx til læge og hospital. Man fik et brød for hvert barn fra 2-14 år. Brødhjælpen skulle hentes:

"Det var Drengenes Jobs at "hente Brød " i Kastellet, og det var ingen blid.. Medfart det fik paa den lange Vej til Hjemmet, da det "8 Punds" adskillige gange havnede paa den ofte plørede Jord, eller værre., i Rendestenen. Paa Indpakning tænkte kun Faa. Ikke engang i Forretninger blev Rugbrød og Sigtebrød pakket ind".¹³

I året 1868 var der i Lægeforeningens Boliger ialt 54 husstande, der fik brødhjælp, heraf 23 for første gang.¹⁴ Dette tal er muligvis alt for lavt, bl.a. fordi det fremgår, at nogle er flyttet henholdsvis til og fra boligerne indenfor det tidsrum, opgørelsen dækker. Modtagerne er såvel arbejdsmænd og håndværkere som enker og forladte koner. Nogle fik både brød- og pengehjælp samtidigt. Det vil sige, de tilhørte den hårdest ramte gruppe. For håndværkernes vedkommende understregedes det, at *konen*

ikke kan deltage i indtjeningen. Dette kunne tyde på, at én indtjening ikke var nok til en familiestørrelse på to voksne og to-fire børn. Mændene kunne kun være eneforsørgere under optimale forhold.

Selvom disse tilskud var behæftet med negative sanktioner, må de også ses som en fordel fra de enkelte husholds side. Trods alt skulle man selv henvende sig for at modtage hjælp og konsekvensen af den ene form for hjælp er blevet vejret op imod en anden. De hushold, der mest kom i klemme, var enten enlige kvinder med børn, ældre eller hushold på 4-7 personer, hvor der kun var én person om indtjeningen.

Nye internationale strømninger tog fat i fattigdomsproblemet ud fra begrebet hjælp-til-selvhelp. Lægeforeningens Boliger blev et oplagt sted at afprøve de nye idéer.

Østerbro Husholdningsforening

I Danmark fik oprettelsen af husholdnings- eller forbrugsforeningerne samme udformning som i Tyskland, hvor initiativet blev taget af borgerlige filantroper og selvhjælpsfolk, der i foreningen så en mulighed for at imødegå arbejderklassen som en politisk trussel. Lægen F.F. Ulrik udtalte sig således om dette:

"Det er ikke en Forening til Indkjøb af billige Livsfornødenheder, men en forening af den ubemidlede Klasses materielle Midler og den bedre stillede Del af samfundets aandelige Kræfter, der i samvirkende Arbejde hen til det Formål: at hæve den første Klasse i saavel materiel som aandelig Henseende".¹⁵

Ulrik var den egentlige initiativtager til oprettelsen af foreningen i Lægeforeningens Boliger. Som bestyrelsesmedlem og senere formand for boligerne havde han et godt kendskab til dette byområde. Ideen bag husholdningsforeningerne som dagligvarebutik var at købe ind en gros og udsælge varerne til almindelig detailpris. Differencen blev tilskrevet medlemmerne som opsparing, alt efter hvor

meget de havde handlet for. Spareprincippet blev indbygget i ordningen:

"Og sætter dem istand til at spare blot ved deres Fortæring og øvrige Forbrug" (-) "Jo mere han køber, jo større hans Forbrug er, desto rigere bliver han".¹⁶

Efter et indledende møde arrangeret af Ulrik, blev der kort tid efter nedsat en bestyrelse. Efter endnu et par uger, blev det første udsalg åbnet:

"Foreningens Virksomhed vil begynde med Indkjøb af Brød. Det fortjenes at bemærkes, at flere Enker ere iblandt Stifterne, og at det udtrykkelig er bestemt i Vedtægterne, at Adgangen staaer aaben for baade Manden og Kvinden".¹⁷

Varesortimentet blev gradvist udvidet:

"Vore Artikler indskrænker sig foreløbig til Smør, Rugbrød, Sigtebrød, Hvedebrød, Ost, Fedt, Gryn, Meel, Øl, Mælk, Sennop og Svovlstikker".¹⁸

Inventarielisterne vidner om en stadig udvidelse af forretningen og varesortimentet. Efter et års tid handlede man med "colonialvarer" som kaffe, rosiner, te, melis, kandis, St. Crois rom og krydderier.¹⁹ Udsalg af brændevin krævede næringsbrev og borgerskab til detailhandel, hvilket udsalget fik i løbet af det første år.

Diskussionerne om hvilke varer, der var nødvendighedsvarer for arbejdere tog netop fat i forbindelse med husholdningsforeningernes salg af brændevin og kolonialvarer. Der var røster, der hævdede, at foreningerne kun skulle handle med brænde, brød og smør som nødvendighedsartikler til fattige. Men det var i "luksusvarerne", overskuddet var at hente!

Foreningens medlemliste rummer navnene på de første medlemmer.²⁰ Det er naturligvis beboere i Lægeforeningens Boliger, familiefædre og enker. Undtagelsen blev dog udgjort af de medlemmer, der ikke boede på Østerfæl-

208 Pbd. Hvedegryn,	50 Ld. Pl,
7 Ldr. Hvggryn,	292 Pot Edike,
1052 Pbd. Flormeel,	5074 Pbd. St. Croix Suffer,
200 — Hvedemeel,	470 — Melis,
454 — Riis,	218 — Randis,
102 — Sago,	1100 — Kaffe,
65 — Sagonmeel,	376 — Citorie,
90 — Kartoffelmeel,	87 — Løvetand,
21 — Perlegryn,	79 — Thee,
61 — Straatobaf,	163 — Stivelse,
175 — Røgtobaf,	2482 — Sæbe, grøn,
2100 Stk. Cigarer,	30 — — hvid,
41 Pbd. Sirup,	8940 — Soda,
15 Ld. Salt,	3482 — Smør,
832 Snefe Veg,	646 — Fidt,
70 Pbd. Svedster,	1426 — Ost af forstj. Slags,
62 — Rosiner,	1980 — Flæst,
40 Ld. Sand,	897 — Pølse af forstj. Slags,
572 — Kul,	337 — Kjob,
9877 Snefe Pindebrænde,	8217 Rugbrød,
1017 — Løv,	6024 Sigtebrød,
49 Ld. Karlofser,	for 1140 Rbd. Hvedebrød,
55 Pbd. røget Flæst,	4368 Pot. Fløde,
201 — Klipfist,	20192 — Mælk,
18 Dunte Anchovis,	321 Pbd. Lys,
6 Ld. Spegefid,	1373 Pbd. Petroleum.

Vareliste over første års salg i Østerbro Husholdningsforening 1868-1869.
("Arbejderen" 1870, nr. 6).

led. Disse var foruden igangsætteren, lægen Ulrik, prof, dr.med. E. Hornemann (tillige formand for Boligernes bestyrelse), bogholder og redaktør af selvhjælpsorganet "Arbejderen" W.S.S. Faber samt grosserer M. Melchior. Forskellen mellem beboerne og de andre medlemmer lå deri, at ophavsmændene ikke handlede i forretningen, ligesom deres indskud var større.²¹

Medlemmernes antal voksede gradvist fra 34 ved oprettelsen i 1868, til 70 i 1870 og 140 i 1871.

De borgerlige initiativtagere var ikke i tvivl om at husholdningsforeningernes vigtigste sigte var at opdrage arbejderklassen. Bogholder Faber gav denne redegørelse for, hvordan bl.a. foreningsarbejdet indvirkede i den sammenhæng:

"De kunne endvidere lære, at disse Foreninger ere en Slags Forberedelsesskole, hvorfra de kunne hente Erfaring, der vil komme dem tilgode i Fremtiden. Ved de forskjellige Møder og Forsamlinger erhverve de sig Øvelse i at bringe deres Tanker og Forslag frem paa en rolig og klar Maade, de Lære, hvad det vil sige at dømme om Andres Forhold, idet de skulle bedømme Bestyrelsens Færd o.s.v."²² Foreningsarbejdet gav hvert medlem ansvarlighed og "Medlemmerne lærte at have Blikket ud over den daglige Færd".²³

For de medlemmer, der blev indvalgt i bestyrelsen, opstod der særlige problemer. Bestyrelsens opgaver var at indkøbe varer, pris-sætte varer, optælle kassebeholdning, holde rede på lager og udbetale overskud. Endelig

skulle udsælgeren og andet personale ansættes. Der var møder med andre i fællesforeningen, samt relationer til myndighederne. De mange opgaver betød møder flere gange om ugen og bestyrelsesmøder hver lørdag, hvor priser og varer blev diskuteret. Den første mandag i måneden var der generalforsamling.

De forskellige opgaver gik på "Tour", men regnskabsføreren fik et vederlag for sin indsats, hvilket gav anledning til kritik. Der var en tendens til at overlade en mængde opgaver til den lønnede bogfører, der hermed fik relativt flere beføjelser. Den allerførste bestyrelse sad derfor heller ikke længe. På generalforsamlingerne var det bestyrelsens tur til at stå til ansvar. Foruden klager over uhøflig betjening i udsalget, elendige varer "fordervet Fle-sk" og "Fløde som Vand" kunne selve bestyrelsens måde at forvalte tingene på blive bragt op:

".. at naar Medlemmerne ikke kom til Bestyrelsen (navnlig Formanden) og klagede, da var Grunden den, at man betragtede Formanden som en Fattigforstander, da hans Optræden ligeoverfor Medlemmerne udviste Noget saadant".²⁴

Konflikterne mellem medlemmer, bestyrelse og udsælgeren blev af Faber tolket som ukyndighed og forsøg på kupmageri som led i det "socialistiske Røre", der "Maatte øve en betydelig Indflydelse paa Gemytterne iblandt en Arbejderbefolkning, der levede saa nær ved bevægelsens Hovedsæde".²⁵

Kritikken af bestyrelsen sigtede mod to sider, dels rettet mod den daglige drift, dels mod foreningens ideologiske sigte.

Butiksdriften

I rollen som ledere af butikken havde bestyrelsen også en vanskelig position. Her var opgaven at sørge for vareleverancerne og ansætte udsælgeren.

Indkøb af varer foregik bl.a. ved at bestyrelsen selv tog ud og købte ind. Fx tog enkelte ud til Valby og Søllerød, hvorfra pottemager-

arbejde og træsko blev købt af producenterne. Brænde blev søgt købt fra Sverige, mens håndværkere som lokale bagere på Øster- og Nørrebro stod for brødforsyningen. Kolonialvarer fra oversøiske lande blev købt gennem mellemhandlere, men det var ikke alle, der ville handle med husholdningsforeningen. Først gradvist accepteredes foreningerne i takt med deres vækst, hvorfor der også kunne stilles større krav til kvalitet og rabatorninger.²⁶

Som butiksdrivende kom bestyrelsen også i et modsætningsforhold til arbejderbevægelsen under strejker. Bestyrelsen prioriterede foreningens medlemmer fx med hensyn til at sørge for brændsel, hvor de simpelthen skiftede leverandører, når strejker lammede forsyningerne. Herved kom det til konflikt med den del af den organiserede arbejderbevægelse, der aktionerede for højere lønninger.

Udsælgeren skulle ligeledes ansættes af bestyrelsen og der skulle træffes aftaler om løn, provision, fridage og åbningstider. I foreningsbladet "Arbeideren" blev der givet mange gode råd om, hvordan foreningen kunne drives frem til at give et pænt overskud.

"Med hensyn til Indsigt i en Butiksforretning er det en stor Vildfarelse, naar man antager, at Arbeideren ikke har de fornødne Egenskaber eller tilstrækkelig Kundskab om varer for at ordne og bestyre et Udsalg; tvertimod har han et vist medfødt Talent til at søge billige Priser; da han eller hans Hustru selv daglig besørge Indkjøbene til deres Husholdning, erhverve de sig i kort Tid en vis Varekundskab, der kommer tilgode som Bestyrelsesmedlemmer, og det er en velbekendt sag, at vore Arbeidere ikke let tage det først og Bedste, man giver dem i Haanden".²⁷

Husholdene i husholdningsforeningen

Problemerne for medlemmerne af foreningen lå også i hjemmet. Faber skrev om Østerbro Husholdningsforenings problemer den første tid og om det særlige i at være med i en kooperativ forening:

Østerbro Husholdningsforening i 1930'erne. (Nationalmuseet).

"Ganske anderledes var det her, man blev krævet for sin Gjæld af den Handlende, man fik Stikpiller af Foreningens Modstandere og naar man kom hjem, kom Hustruen en imøde med Klage over Varerne fra Foreningens Udsalg, og saa skulle man endda betale med rede Penge".²⁸

For det enkelte hushold kunne medlemsskabet godt tage sig problematisk ud. For det første skulle man bruge tid i foreningen og dernæst skulle varerne betales kontant. Om det første punkt - foreningsarbejdets omfang - var problemet især aktuelt for bestyrelsen, der skulle på indkøbsture m.v.:

"..idet man vel maa erindre, at der her tales om Arbeidere med Dagløn, som maa ofre denne paa grund af, at de maa lade Arbeidet hvile til Fordel for Foreningen".²⁹

Med henvisning til familielivet kunne bestyrelsens medlemmer opleve deres engagement i foreningen som en modsætning til familielivet:

"..for de spildte Fritimer, da han ingen Aften i den Tid havde været hos sin Familie".³⁰

I samme diskussion tages det op, hvorvidt bestyrelsesmøderne skal opfattes som arbejde og der skal gives godtgørelse eller løn. Det sidste afslås med henvisning til, at så skal man "opofre sig mere". Flere gange giver forhandlingsprotokollerne indblik i at bestyrelsesarbejdet griber ind i bestyrelsesmedlemmernes hverdag. Forhandlinger med foredragsholdere, musikere og ture rundt i byen skildres som "forbundet med Tidsspilde og Forbrug af Lomme penge".³¹ Nogle oplevede foreningen som mere pligtbetonet end andre.

Medlemsskab af foreningen blev også opfattet som en prestigesag, hvilket bl.a. kommer til udtryk i stoltheden over at have lave numre:

"Min Mor var mellem de første der indmeldte sig og, som Nummer otte, ældst Medlem 1896".³²

Mænd og kvinder i foreningen

Det var mændene, der var medlemmer i foreningen. Medlemsskabet var dog principielt åbent for både mænd og kvinder, men for hver familie var der kun et medlem. En sammenligning mellem folketællingslister, mandtal og medlemsprotokoller viser, at de fleste medlemmer boede i hushold, bestående af et ægtepar med børn. Det var åbenbart disse hushold, der så den store interesse i medlemsskabet.

Bestyrelsen var udelukkende sammensat af mænd, selvom der var kvinder tilstede på det stiftende møde ligesom de også deltog i generalforsamlinger. Kvinderne gav selv tidsmæssige problemer som grunden til, at de ikke deltog i bestyrelsesmøder og generalforsamlinger:

"Det er Skade at min Tid er saa optaget, at jeg aldrig kan komme til vore Generalforsamlinger, thi jeg troer der ligger noget meere i vor Forening, end Udbyttet alene, og derfor vilde jeg gjerne have en nærmere Forklaring om disse Foreninger, og hvad der iøvrigt bliver forhandlet".³³

Om kvindernes deltagelse i foreningens liv fremhæves det at deres rolle som husmødre og familiemedlemmer giver dem en vigtig plads:

"Husholdningsforeningerne kunne paa ingen Maade undvære Kvindernes Hjælp og store Indflydelse. Det er hende, der staaer for Husholdningen; hun har derfor en dobbelt Interesse af hele denne Bevægelse, fordi den fremmer Sparsommelighed og giver god Levemaade, samt udøver en forædlende Indflydelse paa Hjemmet og hele Samfundet".³⁴

"At holde hus" - opsparing

Set fra foreningens side gik bestræbelserne ud på at få kunderne til at foretage al handel i husholdningsforeningen. Herved styrkede de foreningens samlede overskud og deres egen opsparing. Jo mere man købte, jo større blev opsparingen. Forskellen mellem indkøbsprisen og den ordinære dagspris blev stående i foreningen og tilskrevet renter. Et væsentligt princip var kontant afregning, både ved vareindkøb hos leverandører og i foreningens udsalg.

Kunder, der så stort på det principielle og købte på kredit i andre butikker blev derfor anset for at være snæversynede, illoyale og dårlige medlemmer. I den gennemgang, Faber gav over de første års problemer og begyndervanskeligheder, nævner han dette punkt - medlemmernes svigtende opbakning og egoistiske "handlemåde" som en forklaring på husholdningsforeningens svingende resultater. Et andet punkt var det forhold, at medlemmerne hævdede deres tilgodehavende i "utide" - dvs. uden at melde sig ud. Trods foreningens egne formålsparagraffer om at styrke de enkelte husholds økonomi, nævnes de tilfælde, hvor husholdene trækker deres opsparing ud som værende i strid med foreningens interesser om indestående kapital og konsolidering. Husholdene svækker således foreningens økonomi ved at leve op til intentionerne, et paradoks som udgjorde et centralt tema i alle principielle diskussioner.

Daglige indkøb

Foruden medlemmernes kontakt med foreningen gennem generalforsamlinger, mærkeombytninger og opgørelse af overskuddet, fester og foredrag - var den daglige kontakt gennem udsalget vigtig. Husholdningsforeningens oprettelse betød flere muligheder for at købe ind - der var i forvejen et par butikker i boligernes inspektørblok. I og med at der blev flere muligheder med hensyn til, hvor man ville handle, krævedes et større overblik over prisforskelle og kvalitetsbevidsthed.

Varerne skulle konkurrere på pris, men også på kvalitet:

"..Foreningens Fløde vandt ganske overordentligt Bifald. Slige Varer havde Kjøberne ikke kjendt, thi Fløden var ganske ægte uden Tilsætning".³⁵

blåt leve på Fremtiden og forbruge denne".³⁶

Problemet var ikke blot at få indtægterne til at slå til, men også at lødiggøre indkøbene, altså kostens kvalitet og næringsindhold. På grundlag af de indsamlede budgetter fra 1872-undersøgelsen drager R. Willerslev den konklusion, at madplanen netop i årene omkring og efter ændredes fra "grød og øl" til "brød og kaffe". Dette ser han som et tilbageskridt i ernæringsmæssig henseende og en fordyrelse af kostplanen med importerede varer.³⁷

Husholdningen

Set fra de enkelte husholds synsvinkel var principperne for indkøb måske nogle helt andre, end de træk rådgivningsbøger og samtidige undersøgelser fandt karakteristiske. Disse hæftede sig især ved udgiftsposternes relative fordeling på husleje, føde (brændsel, vask, lys incl.), klæder og brændevin/tobak. Undersøgelserne fandt, at madudgifterne var den post, der varierede mest på budgettet, men samtidig, at jo mindre madudgifterne var, jo større var andelen heraf på brød, fedt og kaffe. Jo større madudgifterne var, jo mere blev brugt på viktualievarer, kød og varm middagsmad.

En "besparelse", samtidige rådgivningsbøger for arbejderkvinder anbefaler, er at optræde husholderisk gennem at fremstille husholdenes egne fornødenheder som brygge øl, bage brød og kærne smør. Især fremhæves brødbagningen som væsentlig:

"Brødet kan med Sandhed kaldes Livets Støttestav: for nogle Aar af den tidlige Barndom er det næsten det eneste Fødemiddel, som behøves; og det ophører aldrig at være det fornemste Næringsmiddel i Livet. Naar man har tilstrækkelig af godt Brød, kan man undvære næsten alt andet. En Mands Forretning eller

Bestilling siges at være det, hvorved han faaer sit Brød; og Intet kan give os en mere tydelig Forestilling om den yderste Nød og Elendighed, end at sige om en Familie: "De have ikke engang det tørre Brød".³⁸

Hvad angår brødbagning, er dette helt klart *ikke forekommet* i Lægeforeningens Boliger. Dels havde lejlighederne ikke ovne, dels fik en del familier uddelt brød fra private hjælpeforeninger og den offentlige fattighjælp bestod for en stor del i uddeling af store rugbrød. Endvidere tyder netop vareudvalget i Østerbro Husholdningsforening på, at brød var en af de helt store artikler. Der sælges brød af flere sorter, størrelser og kvaliteter.

I Lægeforeningens Boliger var der køkken- eller kogemulighed til hver enkelt lejlighed, selv de et-værelses. Dette var da også blevet udråbt som en klar forbedring i forhold til andre boliger for ubemidlede. Husholdningsforeningens bestræbelser gik i samme retning, nemlig at sørge for de enkelte familiers private konsum. Udfra varebøgerne for Østerbro Husholdningsforening kan nogle af tendenserne fra undersøgelserne bekræftes, men det er ikke hele billedet. Daglige fornødenheder som brændsel, fødevarer, tobak/brændevin blev en væsentlig del af salget. Indenfor alle disse varegrupper kunne der vælges mellem kvaliteter og dermed priser. Dette betød, at ensformigheden som undersøgelserne taler om, var relativ.

Til nytte

Selvom det ikke foregik helt uden problemer, var dagligvarebutikken en succes. Men der var også sider ved dagligvarebutikken og foreningslivet, som der slet ikke var tænkt på eller taget højde for:

Der var en del hjemmesyersker, syersker og kvinder med vaskeri, der drev deres erhverv i tilknytning til boligen. Salget af knappenåle, syartikler, uldgarn, strikkepinde, silkegarn, bændler og lidser kan kun forstås i relation til de mange syersker i området. Fra 1880 havde husholdningsforeningen en egentlig trådhandel med disse varer. De adskillige former for

Lægeforeningens Boliger, 1917 (Nationalmuseet).

rengøringsmidler som stangsæbe, stivelser, grøn sæbe, soda m.v. kan også tyde på, at kvinderne købte deres "råstoffer" i forretningen for at kunne drive deres egne virksomheder med vask og strykning. Dette gælder også for varer som brændsel (stenkul, tørv, fyrrebrænde samt ildtændere og svovlstikker) - hvor disse varer må ses som tegn på, at det ikke kun er til husholdenes eget forbrug, men i lige så høj grad er omkostninger i forbindelse med såvel forlagt lønarbejde som selvstændig virksomhed.

De forskellige familietyper, der var tilstede i Lægeforeningens Boliger, antyder, hvor udbredt disse former for arbejde var. Husholdningsforeningens udbud søgte at imødekomme disse forudsætninger for arbejde og produktion og husholdningsforeningens arkiver er en af måderne at efterspore og bekræfte

dette indslag i økonomien. Foreningen søgte åbenbart at klare forsyningen med råstoffer og driftsmidler.

En anden måde, beboernes arbejdsliv afspejler sig i vareudvalget, er gennem salg af arbejdstøj. Der sælges bluser, sokker, træsko og "franske Trætøfler, sværtede og tilstoppede med Vox" "samt Ravndugsbukser".³⁹ Endvidere optræder der salg af "Skomagerartikler",⁴⁰ der uden tvivl har været til de mange hjemmeværende mandlige skomagere.

Mange af de kvindelige beboere var ikke blot husmødre - de var selv handlende med fødevarer i mange tilfælde. Den ambulerende handel i bebyggelsen - der ganske vist var forbudt ifølge lejereglementerne - var et alternativ til den foreningsorganiserede handel. Handlende mødte kunderne på gaden under helt improviserede og uformaliserede former,

hvilket var med til at holde prisen nede. Det var dog ikke denne form for prisbillighed, de borgerlige filantroper havde i tankerne, når de talte om billige dagligvarer. Det var husholdningsforeningens spareprincip, der var tænkt på, når talen var om prisbillighed.

På en måde blev husholdene "tvunget" til en højere grad af pengeøkonomi, fordi der ikke ved planlægningen af lejlighederne blev taget højde for selvforsyningsøkonomiens udfoldelse. Der manglede ovne, opbevaringsplads til redskaber og madvarer samt mulighed for dyrehold i tilknytning til boliger. Det sidste var ovenikøbet forbudt ifølge reglementet.

På den anden side var der i Lægeforeningens Boliger bedre muligheder end i den indre by med fælleskøkkener - for at udfolde disse sider. Husholdningsforeningens varesortiment viser, at langt fra alle gjorde dette. Viktualievarer, brød og ost blev købt af nogle. For de enkelte hushold var der sparet tid, men også brændsel og opvask ved at købe færdigvarer.

Om køb af færdigvarer blev opfattet som et fremskridt eller et tilbageskridt, kan ikke udelukkende besvares ud fra foreningsarkiverne, men kræver bl.a. et nærmere kendskab til de enkelte husholds baggrund og forholdemåder iøvrigt.

Husholdningsforeningen sørgede altså for beboernes arbejdsbeklædning, arbejdsredskaber og arbejdsmaterialer, selvom det egentlig ikke var hensigten, at foreningen skulle sørge for beboerne som producenter, men udelukkende som konsumenter. Varesalget var kun beregnet til familiernes private forbrug.

Ikke af brød alene

Varelisterne peger dog også på andre tendenser end at "sætte Tæring efter Næring". Foreningen havde også afsætning på en del "luksusvarer". Der er allerede nævnt brændevin, som efter en vis diskussion kom på varelisten:

"De fleste Medlemmer holdt paa, at til den tørre Mad maa Arbeideren have sin Snaps, og

følgelig maa han kunne hente det i sit Udsalg; Spørgsmaalet blev da afgjort i Overenstemmelse hermed, og det maa siges til Medlemmernes Ros, at Handelen ikke er bleven misbrugt paa nogen Maade".⁴¹

Udover at stå for forsyningen med billige forbrugsvarer arrangerede husholdningsforeningen kulturelle aktiviteter som foredrag og udflugter. Man oprettede sit eget bibliotek, der havde så stor en succes, at man måtte indføre begrænsninger på udlån af særligt populære bøger og tidsskrifter. Foreningen skabte liv i det lille samfund. Foreningens fester samlede familierne udenfor boligen med fællesspisning, underholdning og sang. I en festsang, der blev afsunget ved foreningens stiftelsesfest 1870 hed det bl.a.: "Bort med alt Grubleri, laften vil vi leve som paa Stormandsviis". Sangen var til lejligheden forfattet af en af foreningens medlemmer. For at få et yderligere indblik i, hvordan foreningens fester kunne forløbe, gives ordet til en af deltagerne:

"En saadan Balaften blev imødeset med spænding, særlig Maskaraden. "Stadsen" blev lagt frem paa Sengen - til beskuelse allerede Klokkeren fire om Eftermiddagen, det var det eneste Sted den kunde ligge uden at være ivejen... i den lille Lejlighed. Klokkeren syv begyndte Droskerne — allerede at rulle ind af Strandvej sporten for at faa saa mange "Ture" der kunde naaes med "Lotte" paa den Festaften. Ballet begyndte Klokkeren otte. Det var dog, kun de færreste, der kunde tillade sig den Luksus at køre...

Drosketuren ind - mens Stadsen var fin - kostede én Krone. Det gik an; men Nattaksten var betydeligt højere. Og, til den Tid... var "Stadsen" blevet sløjere, da Stivelsen var gaaet af Kravetøjjet, den Molls Kjole og.... "Tegnebogen".

Dansene dengang var meget livlige. For Eks. en Hopsa, en fingerpolka og en lystig Sekstur. Ligesom ogsaa de dejlige "lanciers" og "Franciers" var meget populære. Blev der spillet op til en Vals hvor ogsaa de Ældre kun-

de dandse med...var der ikke meget Plads paa Gulvet.

Klokken Tolv blev der gaaet March rundt i Salen, og ind til dækkede Borde. Det mest almindelige der serveredes var: - Kogt Laks, forloren Skildpadde, og..Kalvesteg. Betalingen var én Krone pr. Kuvert og femogtredive Øre for en Dessert".- "Ballet varede til klokken seks. Og, Bagerne havde god Afsætning paa de varme Boller, og paa Morgenkrydderne".⁴²

Kogt laks og kalvesteg var naturligvis noget andet end den daglige menu, hvori fattigvæsenets rugbrød havde sin faste plads og mange ikke fik varm mad hver dag.

For de, der ikke var med til festen, var det ikke forventningens glæde, samværet og dansen, der var det centrale, men overdådigheden, letsindigheden og frådseriet, der sprang i øjnene. I samtidens debat om fattigdommens årsager hedder det om festerne:

"...fattige Familier deeltage i Fornøjelser, som ere altfor kostbare for deres Kaar; at holde store baller i leiede Lokaler burde dog neppe være en Opgave for en Forening, som bestaaer aflutter ubemidlede Arbeidere".⁴³

Arbejderklassens vaner var en kilde til stadig forargelse for borgerskabet, det betonedes sammenhængen mellem fattigdommen og en manglende økonomiske sans. Den mangfoldige litteratur herom giver eksempler på, hvilke udskejelser, der var tale om:

"Liniedands" og fyrværkeri, Tivolibesøg, velbesatte borde, kulørte bånd og modetøj, brændevin og værtshusbesøg, lotterisedler og romanlæsning.

Fælles for den offentlige og private hjælp var, at man fratog familierne ansvaret for deres egen økonomi og hindrede, at pengene gik til "unødvendigheder". Derfor var det for borgerskabet endnu mere provokerende, når de fattige holdt fest - var glade og ubekymrede for en enkelt aften.

At leve "paa Stormandsviis" skulle være forbeholdt de få. Husholdningsforeningen skulle tage sig af helt andre opgaver.

Hjælp til selvhjælp

Tilsammen udgjorde selvhjælpsbevægelsen og bestræbelserne på at kvalificere husholdet som konsumenter et forsøg på at få lønnen til at strække til. Dette var ment som et alternativ eller rettere en forebyggende indsats overfor de socialistiske ideer om højere løn og kortere arbejdstid.

Brugerne gik ind i foreningen, men på forskellig måde. De tilpassede sig de nye muligheder, idet medlemstallet steg og omsætningen forøgedes. Som såvel konsumenter og vareproducenter købte de varer i forretningen. Hertil udvikledes nye former for samvær, fester, sangkor og hjælpeforanstaltninger. Set ud fra brugernes synsvinkel indgik foreningen som en del af dagliglivet.

Beboerne i Lægeforeningens Boliger fik gradvist flere lokale muligheder for at handle eller på anden måde skaffe dagligvarer. Husholdene kunne sætte deres forbrug sammen af flere indslag: offentlig og privat hjælp, foreningsindkøb, køb af varer fra ambulerende handlende og fra byens torve. Hver for sig indeholdt disse gamle og nye former for dagligvareforsyning fordele og ulemper, der skulle tages aktivt stilling til.

Mellem de borgerlige filantroper på den ene side og beboerne på den anden - kan konstateres konflikter mellem nytte og behag, som rækker langt videre end varernes pris og varesortimentets sammensætning. En af de måder, dette afspejler sig på, er i hvad der blev anset for at være "rimeligt og tilstrækkeligt" for en arbejderfamilie. Det at være konsument indebærer forskellige prioriteringsmuligheder, hvilket - i følge filantroperne - kunne afstedkomme en extravaganse, der slet ikke passede for en arbejderfamilie. Det at være forbruger skulle først læres.

I sin undersøgelse af arbejderkultur fra 1957 har Richard Hoggart søgt at lægge vægt på husholdenes eget syn på luksus og extravaganse, idet han vil definere overlevelse bredere end fysisk overlevelse. "Arbejderlivets små glæder", det at få det bedste ud af al ting på trods af vilkårene, er - og var - et karakteristisk træk i arbejderkulturen. Dette optimisti-

ske syn på forbrug, som andet og mere end fornuftige indkøb - kan bruges til at definere konflikter, som kun kan karakteriseres som kulturelle: "At gøre det rigtige".

For arbejderne blev fritiden en nødvendig kontrast til arbejdets rutine og afhængighed, tiden kunne blive udfyldt af udlængsel og eventyr, samvær og fest.

Festen blev det tidspunkt, hvor det økonomiske overskud blev omsat til en anden type af overskud. For borgerskabet var festen en uforståelig letsindighed og ligegyldighed, - ja, selve årsagen til fattigdom og nød. De kulturelle aktiviteter i husholdningsforeningen skulle udbrede dannelse, ud fra den tanke at arbejderne ingen kultur havde.

Overfor disse synspunkter stod den måde, foreningen og forbruget faktisk indgik på i beboernes hverdag. For nogle var det væsentligt at kunne købe billige varer, men for andre kunne forbruget været et mål i sig selv, hvilket vakte forargelse blandt borgerne og blev beskrevet i debatlitteraturen. Foreningen kunne have nytte i forlængelse af forskellige typer hverdagsliv, enten som konsum og fritid eller som en del af arbejdslivets forudsætninger.

Med hensyn til de langsigtede politiske mål med foreningen, skete der det, at den organiserede arbejderbevægelse ændrede standpunkt og anbefalede at støtte forbrugsforeningerne. Socialdemokraterne på Østerbro vedtog at bakke op om husholdningsforeningstanken og gå aktivt ind i foreningsarbejdet. Foreningen blev gradvist overtaget af brugerne. Hermed var de borgerlige igangsættere helt ude af billedet. Trods idéerne om selvhjælp havde de ikke taget højde for, at brugerne faktisk kunne selv.

Noter

1. Martin Andersen Nexø "Et lille Kræ" København, 1932 omhandler bl.a. livet i Lægeforeningens Boliger.
2. Anna Andersen Sellerup "Fra Huskeposen", 1938-39 (privat eje) er en skildring af livet under fattigvæsenet og af en barndom i Lægeforeningens Boliger. I citerede afsnit er den originale stavemåde bibeholdt.

3. Hornemann i Fædrelandet 14.5. 1853
4. Hornemann 1876:42, tab I, B
5. Beretninger til Indenrigsministeriet fra Lægeforeningens Boliger.
6. Hornemann 1857:11
7. Munck 1868:60-61
8. Hannover 1867
9. Munck 1867:104
10. Petersen 1903
11. Anna Andersen Sellerup: 146-147
12. Fattigvæsenets Instruks 1872
13. Anna Andersen Sellerup:33
14. Fattigvæsenet Interim 1868
15. Husholdningsforeningerne, Kjøbstadskommisjonen og Rigsdagen 1872:8
16. Ulrik 1867:105
17. Arbeideren 1868 nr.3:1 1
18. Arbeideren 1868, nr. 1:16
19. Østerbro Husholdningsforening Varebøger 1868
20. Østerbro Husholdningsforening Indbetalingsprotokol 1868
21. Se note 20 samt Cassebog 1868, Østerbro Husholdningsforening
22. Faber 1874:41
23. Faber 1874:31
24. Bestyrelsens Forhandlingsprotokol, Østerbro Husholdningsforening 18.5.1874
25. Faber 1874:23
26. Varebøger og Bestyrelsens Forhandlingsprotokoller, Østerbro Husholdningsforening.
27. Faber 1874:20.
28. Faber 1874:14.
29. Faber 1874:30.
30. Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 22.12. 1872.
31. Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 4.6. 1898.
32. Anna Andersen Sellerup:251.
33. Faber 1874:40.
34. Arbeideren 1868 nr.7:28.
35. Faber 1874:12-13.
36. Ulrik 1867:78.
37. Willerslev 1949:128.
38. Copley 1855:55-56.
39. Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 17.10. 1874.
40. Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 14.3. 1874.
41. Faber 1874:15.
42. Anna Andersen Sellerup: 257-59.
43. Munck 1867:87.

Litteratur

- "Arbeideren " - et Ugeblad for Selvhjælp og Samarbejde nr. 7-41, 1868-1874.
Beretning om de nye Boliger paa Østerfælled Fra Bestyrelsen til Indenrigsministeriet 1859-1897

Copley, Ester: *Vink til et godt Udkomme for Smaafolk af Haandværkere og Arbeidere*, København 1855 (Faber, VS.V): *Kan det blive til Noget?* En Beretning om Østerbro Husholdningsforening som Bidrag til Oplysning om Selvhjælpens Betydning, København 1874.

Fædrelandet 14.5.1853

Hannover, A.: *Forslag til Committee for Kjøbenhavnns almindelige Vel*, København 1867

Hoggart, Rich.: *The Uses of Literacy: Aspects of Working-Class Life with special Reference to Publications and Entertainments*, London 1957.

Hoick, J.C.: *Om Godgjørelighed og frivilligt Fattigvæsen i København*, København 1869.

Hornemann, Emil: Den nuværende Husvildhed og Mangel paa sunde Boliger i: *Hygiejniske Meddelelser* 3die Hefte, København 1857

Hornemann, Emil: *Danske Arbejderboliger*, København 1876

Husholdningsforeningerne, Kjøbstadskommisionen og Rigsdagen, København 1872.

Madsen, Hans Helge: *Brumleby's Historiebog*. Lægeforeningens Boliger på Østerbro. Nationalmuseet, København 1979

(V Munck): *Om de Fattiges Vilkaarpaa Christianshavn*, København 1867

Munck, V: *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*, København 1868

Nexø, Martin Andersen: *Et lille Kræ*, København 1932

Pedersen, Lykke L.: Hvad der er sparet, er fortjent - om husholdøkonomi og livsformer i byen. I: Lone Rahbek Christensen (red.): *Livsstykker. 12 studier af livsformer og vilkår*, Ringe 1989, pp. 120-131

Petersen, P.A.: *Nørrebro Bospisningsforening 1853-1903*, København 1903

W. Scharling: Den Danske Arbejderstands Økonomiske Vilkaar I og II. I: *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, København 1874

Ulrik, F.F.: *Arbejderforeninger tilgængelig Hjælp*, København 1867

Willerslev, Rich.: Københavnske fabriksarbejdes og arbejdsmænds vilkår omkring 1870, i: *Historiske meddelelser om København*, Fjerde Rk, II. Bd., s.97-132, København 1949

Arkivalier

Københavns Stadsarkiv, Fattigvæsenet:

Interim 1868

Instruks 1872

Osterbro Husholdningsforenings arkiv:

Bestyrelsens Forhandlingsprotokoller 1872-1898

Kassebog 1868-1869

Varebøger 1868-1887

Indbetalingsprotokol 1868

Abstract

Lafarque Pedersen, Lykke: Daily Bread Arbejderhistorie 4/1995, p. 10-25

Leisure time, family life, and consumption became areas outside working life where, in the late decades of the last century, the upper middle classes found it necessary to try to educate the working classes. The point of establishing co-operative consumer societies was to avoid the problem of poverty and, at the same time, elevate the educational and moral level of the working classes. Co-ops were successful, workers joined, took part in running them, and did all their shopping through them.

However, the middle classes in their attempt to promote help-through-self-help had not taken into consideration that Co-Op-users had objectives and action patterns that differed from theirs. Therefore, the experiment turned out differently from their original intentions.

Lykke Lafarque Pedersen

Museumsinspektør, Nationalmuseet, Nyere Tid Postboks 260, DK-2800 Lyngby, Tel. 33473409